

Reinhart Koselleck: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája

Ford.: Hidas Zoltán, Szabó Márton. Atlantisz, Budapest, 1979/2003.

Reinhart Koselleck (Görlitz, 1923. április 23. – Bad Oeynhausen, 2006. február 3.) munkássága a történelemtudomány területén kiemelkedő a 20. században. Kutatásaiban nyelvészeti, konkrétan szemantikai szempontokat is érvényesített, amikor az általa vizsgált fogalmak társadalmi-politikai meghatározottságáról és történeti változásairól számolt be (Szabó 1998: 55). Egyes észrevételei átfedést mutatnak a kognitív nyelvészet bizonyos területeivel, ezért a kötet bemutatása során leginkább a közös kapcsolódási pontok lesznek kiemelve.

Elsőként Koselleck tanulmányainak elméleti keretét és módszertani megfontolásait foglaljuk össze röviden, mivel a szerző különböző szempontokat érvényesít elemzéseiben. A három főbb fejezet közül a harmadik részt tárgyaljuk részletesebben, amely az Adalékok a történelmi tapasztalatváltozás szemantikájához címet viseli. Ebben a részben Koselleck nyelvpragmatikai és antropológiai szempontokat helyez előtérbe a történeti idők szemantikáján belül: megismerhetjük részletesebben az aszimmetrikus ellenfogalmak elméletét, a „felgyorsult” fogalmakat, illetve a tér, az idő és egyéb tényezők összjátékának a fogalmak dinamikus változásában játszott szerepét. Ezeknek a sajátosságoknak megfelelő alapot ad az első két fejezet rövid bemutatása is, amelyek a történeti idő fogalmát és vizsgálatának módszertani lehetőségeit taglalják.

A tanulmányok – nyitott szellemiségük következtében – rugalmasan, több dimenzióban és nézőpontból elemzik a történelmi időket a fogalomtörténeti változásokon keresztül, amelyek szorosan összefüggnek szociokulturális tényezőkkel. Ezeknek a szempontoknak köszönhetően Koselleck elgondolásai korrelálnak a kognitív nyelvészettel, és esetenként megfontolandó adalékokkal is szolgálhatnak.

1. A kötet keletkezési körülményei

Koselleck *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája* című kötete először 1979-ben jelent meg *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* címmel Frankfurt am Mainban. Magyarul az Atlantisz Kiadó adta ki 2003-ban, a fordítást Hidas Zoltán és Szabó Márton készítették. A kötet tulajdonképpen Koselleck régebbi tanulmányait tartalmazza, amelyek a *Geschichtliche Grundbegriffe [Történeti alapfogalmak]* (Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck [szerk.] 1972–1997. *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta) című lexikon munkálatai során keletkeztek. Ezeket a szerző átdolgozta egyrészt a koherencia kedvéért, másrészt az újabb kutatásainak friss eredményei miatt. Az olvasó nem is érez hirtelen ugrásokat a fejezetek között, azonban a tanulmányokban újra és újra előjönnek Koselleck tézisei, gyakran hasonlóan részletesen kifejtve.

Szerkezetileg három részre osztotta a tanulmányokat. Az első rész a Múlt és jövő viszonyáról az újabb történelemben, a második az Adalékok a történeti idő meghatározásának elméletéhez és módszeréhez, a harmadik pedig az Adalékok a történelmi tapasztalatváltozás szemantikájához címet kapta. A szerző saját bevallása szerint (Koselleck 2003: 14) ezek a fejezetek nem egymás után alakítanak ki egy lentről felfelé építkező gondolatmenetet – ez a kötet szerkesztése miatt egyébként is nehéz lenne –, hanem a bennük lévő, egymást kiegészítő tanulmányok súlypontjait jelölik ki.

2. Az elméletről és a módszerről általánosan

A módszertanilag alaposan átgondolt tanulmányok mindig olyan kulcsfogalmak köré épülnek, amelyeknek szemantikai változásai egyben a közösség által alakított eszméknek és gondolkodásnak a változásaival hozhatók összefüggésbe. A fogalmakat a művelődés minden szintjéről mozgósítja, így nemcsak meghatározott nyelvi kifejezéseket, hanem például a képzőművészetben fellelhető, szimbolikus tartalommal bíró dolgokat, tárgyakat is felhasználja (l. Albrecht Altdorfer festménye, a Nagy Sándor csatája; Koselleck 2003: 17). A „szavakon kívüli világ” (Szabó 1998: 58) bevonása és a diskurzusok előtérbe helyezése a kézzel fogható történelmi források mellett egészen új megvilágításba helyezi elemzéseit, amelyek akár kognitív nyelvészeti keretben is érdekessé válhatnak. A szemantikai elemzései ugyanis nem azonosak a szóéletrajzi kutatásokkal, mert ezeknél valamivel kiterjedtebbek: az „időtapasztalatok” nyelvi kifejezésekkel történő megragadása a célja, amelynek lényeges eleme a társadalomtörténelmi, illetve a szociokulturális kontextus, sőt gyakran olyan egyéb tényezőket is figyelembe vesz a fogalomtörténelmi vizsgálatok során, mint a konkrét fizikai körülhatároltság, elhelyezkedés és a társadalmi berendezkedés. Hasonlóan a *Geschichtliche Grundbegriffe* című lexikonhoz, minden írásbeli anyagot igyekszik feldolgozni az adott korból, hogy más-más társadalmi rétegekből is információkat nyerjen.

Egy másik lényeges tényező, hogy a történelem fogalma folyamatosan jelen van a tanulmányokban: valamikor középponti szerepben, az elemzések tárgyaként, máskor csak a háttérben húzódik meg, hogy megfelelő nézőpontot nyújtson a vizsgálódásoknak, hiszen a történelem felfogása is jelentősen megváltozott az évek során. Figyelembe kell venni a vizsgált kor időperspektíváit, a „múltat és jövőt [...] újra és újra egymásra kell vonatkoztatnunk” (Koselleck 2003: 13). A szerző az általa választott forrásokban (legyen az nyelvi vagy nem nyelvi) a múltnak a jövőhöz való, explicit vagy implicit módon kifejezett viszonyát kutatja, feltételezve, hogy több történelmi idő is létezik, amelyek nem a matematikai-fizikai úton meghatározott módon vannak jelen.

A fogalomtörténelmi változásokat a maguk kontinuitásában szemléli, és megpróbál minden egyes lépésre magyarázatot találni, amelyre a bizonyítékokat a fent említett források jelentik. A szemantikai változások mellett arra is felhívja a figyelmet, hogy maga a történelem is új időperspektívát kap: elkezd mozgásba lendülni, temporalizálódni, és hol a múlt példamutatása (*historia est magistra vitae*) lesz a kiindulási pont, hol pedig a haladás, a fejlődés, amely sokkal inkább jövőcentrikus.

3. A három rész: az Elmúlt jövő súlypontjai

Az első rész (Múlt és jövő viszonyáról az újabb történelemben) a nyelvi kifejezések értelmezésének dinamikusságát tárja fel. A tanulmányok – a bennük tárgyalt különböző időszakoknak megfelelően – diakronikusan vannak elrendezve, így téve lehetővé, hogy a kiválasztott fogalmak változását más korszakokon keresztül és azok különböző nézőpontjából mutassa be a szerző. Koselleck az általa „a történelem temporalizációjának” nevezett fordulatot írja le. Hipotézise szerint az 1500 és 1800 közötti időszakban a történelmi idő új minőségre tett szert. A korábbi értelmezések az ún. történelmi időt egységesnek tartották, amely semleges tartalmilag, és amelyet mindannyian hasonlóképpen érzékelünk. A 20. század második harmadától azonban kezdtek figyelembe venni a tapasztalati tényeket, illetve a történetírás különböző nézőpontjait, időfeldolgozási konstrukcióit. Több, párhuzamosan működő történelmi időt feltételeztek, amelyekhez a történetíró tapasztalatainak kivetüléseként más-más időritmusokat lehet rendelni a kornak és az eseménytípusoknak megfelelően. A nyelvi kifejezések fontos szerepet töltenek be ebben a felfogásban: már nem a múlt valóságának alkotórészeiként tekintenek rájuk, hanem annak egyfajta reprezentációját látják bennük.

A Koselleck által feltételezett változás az 1500-as években kezdődött, és ennek

következtében a történelem időszeleléte „felgyorsult”: azok a fogalmak, amelyeket a modern kori értelemben használunk ma is, ebben az időszakban kapták meg új értelmezésüket. A 16. század elején gyakran összemosták a különböző idősíkokat. Nem arról volt szó, hogy eltörölték volna az időbeli távolságokat: „ilyen távolságok – mint távolságok – fel sem merültek” (Koselleck 2003: 17). A szemléletbeli fordulatot bizonyos fogalmak, például a *forradalom* fogalmának dinamikus átalakulásán, sokarcúságán és rugalmasságán követi végig Kopernikustól a 20. századig. Megállapítja, hogy magának a történelemnek a szerepe, szemlélete is átvértelődött ebben az időszakban. A történettudomány múltból táplálkozó gyakorlati szerepe, tanítómestersége egyre inkább megkopik, és beköszönt egy új korszak, amelyet Koselleck (2003: 51) Tocqueville szavaival jellemez: „A múlt már nem világítja meg a jövőt, az emberi szellem sötétben tapogatózik”, tehát a fogalmak is kezdenek elfordulni a múlttól a jövő és a haladás irányába. Ennek köszönhetően a nyelvi kifejezések mozgalmassá válnak, „felgyorsulnak”, hiszen a jelentés-összetevőikben már egyfajta program is fellelhető, amely cselekvésre ösztönöz.

Az Adalékok a történelmi idő meghatározásának elméletéhez és módszeréhez című második rész egyfajta módszertani segédlet, amely történelemelméleti és historiográfiai elemzéseket tartalmaz. Olyan metódusokat terjeszt elő, amelyek a fogalomtörténet fontosságát hangsúlyozzák például a társadalomtörténelmi kutatásokban, de egyéb, a történelem szemléletéhez nélkülözhetetlen szempontokat is tárgyal. Az egyik leglényegesebb ezek közül a történelmi időtapasztalatok megkülönböztetése és megvizsgálása más-más kiindulópontokból és összefüggésekben. Egy adott eseményt, dolgot, témát vagy fogalmat többféleképpen is lejegyezhetek, illetve értelmezhetek, és módszertanilag csak akkor járhatunk el helyesen, ha az elemzések során mindig figyelembe vesszük a különböző nézőpontokat. Másrészt az időtapasztalat az események, történetek strukturálásán is tetten érhető (Koselleck 2003: 165). A forrásokként szolgáló szövegek felépítése nem feltétlenül kronologikus; elképzelhető, hogy a megnyilatkozó más, logikai kapcsolatok alapján ragadja meg az eseményeket, és ez a jelleg további szempontokat árul el a megnyilatkozó nézőpontjával és a történetekhez való viszonyulásával kapcsolatban.

Nyelvészeti szempontból a legizgalmasabb a harmadik rész (Adalékok a történelmi tapasztalatváltozás szemantikájához), ahol nyelvpragmatikai és antropológiai szempontok (Koselleck 2003: 14) is helyet kapnak. Az első, nagyobb lélegzetvételű tanulmány ebben a részben Az aszimmetrikus ellenfogalmak történelmi-politikai szemantikája, amely már 1997-ben megjelent magyarul Szabó Márton fordításában a budapesti József Műhely Kiadónál. Mielőtt röviden átvinnénk a tanulmány főbb pontjait, vizsgáljuk meg, hogyan definiálja az aszimmetrikus ellenfogalmakat Koselleck.

Ha pusztán az ellenfogalmakat vesszük, az önmagában még nem jelenti, hogy két, egymással szemben álló csoportról lesz szó. Léteznek ugyanis szimmetrikus ellenfogalmak, amelyeknek az a megkülönböztető jellemzőjük, hogy neutrálisak, tehát „a mindenkor megnevezettek kölcsönös elismerését” (Koselleck 2003: 243) tartalmazzák. Ezek például: *férfiak–nők*, *szülők–gyermek*, *fiatalok–felnőttek* stb. (A szerző nem foglalkozik azzal részletesebben, hogy bizonyos kontextusban kaphatnak-e ezek a fogalompárok diszkriminatív értékelést.) Az aszimmetrikus ellenfogalmak tehát egyenlőtlen módon fejezik ki az ellentétet, és mindig tartalmaznak negatív értékelést. A szerző három aszimmetrikus ellenfogalmat elemez részletesen: *hellének–barbárok*, *keresztények–pogányok*, *ember–nem-ember* (*Mensch–Unmensch*, de tárgyalja a *felsőbbrendű ember–alsóbbrendű ember* [*Übermensch–Untermensch*] fogalmát is az előbbieket mellett). Koselleck a tanulmányában kizárólag univerzális fogalmakkal foglalkozik, amelyek itt az egész emberiségre vonatkoztatott fogalmakat jelentik.

A „mi” és az „ők” meghatározását már önmagában csoportalkotó tényezőnek tekinti a

szertő, amely része az adott csoport cselekvési képességének. Saját identitását alakítja ki a csoport azáltal, hogy szembehelyezkedik egy, az adott csoport saját meghatározottságát valamilyen módon támadó, megsértő másik csoporttal. A definíció nemcsak „jelzője, hanem teremtő tényezője is a politikai vagy társadalmi csoportoknak” (Koselleck 2003: 242). Paradox módon a tárgyalt csoport abban a pillanatban elveszítené eredeti identitását, mihelyt a) elérnék céljaikat és/vagy b) megszűnne a szemben álló csoport. Azonban pontosan ezért történik meg, hogy a csoport más „stratégiához” folyamodik identitásának fenntartása érdekében: átalakítja az aszimmetrikus ellenfogalmak addigi rendszerét az újabb körülményeknek megfelelően. Ez természetesen nem feltétlenül tudatos lépés, hiszen egy-egy ilyen folyamat több évszázadig is eltarthat (pl. a *hellének–barbárok* esetében is) és – mint fentebb láthattuk – több tényező is közrejátszhat a dinamikusságukban. Különösen diszkriminatív lépés, ha egy-egy fogalmat kisajátít magának egy csoport, megfosztva ezzel a többi csoportot saját identitásától. Ezek a fogalmak akár egyszerű közszavak is lehetnek, amelyeket egy határozott névelővel egyedülivé tehet [Singularisierung] a kérdéses csoport. Koselleck példái az *egyház*, a *párt* és a *La Nation*, amely fogalmak a szerző szerint egyenlőek egy „rablással”, a „nyelvi kifosztással” (Koselleck 2003: 243).

Módszertani megjegyzéseiben a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az aszimmetrikus ellenfogalmak elemzésekor mindig szem előtt kell tartani a fogalmak és a történelem közötti viszonyt, amelyről a korábbi tanulmányokban részletesebben is olvashattunk, továbbá azt is, hogy a vizsgálat folyamán mindkét oldalt „meg kell hallgatni”, ellenkező esetben a történelem mindig csak a „győztes” oldal szemszögéből reprezentálna. Ebből következik a harmadik kikötés, miszerint „a történelem sohasem azonos nyelvi megragadásával és szóban vagy írásban visszatükröződő megtapasztalásával, de nem is független ezektől a nyelvi artikulációktól” (Koselleck 2003: 247). Az aszimmetrikus ellenfogalmakat csak látszólag jellemzi fekete-fehér nézet, azonban az értékelések intenzitását inkább egy skála mentén lehetne elképzelni, mint ahogyan azt a *hellének* és a *barbárok* közötti viszony is jól mintázza: a *hellének* egy időben lenézték a *barbárokat*, azonban elismerték őket ebben a minőségükben. Tovább árnyalható a kép, ha rákérdezzük ezeknek a „dualisztikus” nyelvi kifejezéseknek az argumentációs struktúráira: ezek szinte azonos módon épülnek fel, és valahányszor alkalmazzák őket, mindig ugyanazokat a mintákat, sémákat követik, tehát történetileg átültethető kategóriák, amelyek biztosítják az ellenfogalmak dinamikusságát.

A *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?* című tanulmány is felteszi a kérdést: mennyire bízhatunk a történelem hitelességében, hiszen „a történelmi események és nyelvi megfogalmazásaik mindig egymásba fonódnak” (Koselleck 2003: 303–304). A szerző nézete hasonlít a kognitív nyelvészetben megfogalmazott világreprezentációs elképzeléshez, csak véleménye szerint a valóságot „történetinek”, a történetek összességének kell elképzelni, amely egy magasabb absztrakciós szintre van emelve. A történelem mint valóság és annak reprezentációja egy fogalommal olvadt össze, és ezen a ponton a történelem befolyásolhatóvá válik.

Az előző tanulmány megfelelő átvezetés a következőre, amelyet a szerző kissé kívülállónak tekintett a többihez képest. A *Terror és álom*. Módszertani megjegyzések a Harmadik Birodalom időtapasztalataihoz egy rövid bevezetéssel indul, amely a *res gestae* (történetírás, valóság ábrázolása) és a *res fictae* (költészet, fikció) megítélését tárgyalja az egyes korok nézeteinek vetületében. Az elbeszélés időtapasztalata és a kronologikus idő között feszültség keletkezhet, hiszen a megnyilatkozó gondolkodása, perspektíváltsága játssza a főszerepet az események reprezentációjában. Forrásként a Charlotte Beradt által összegyűjtött álmokat elemzi kifejezetten esszészerű hangnemben. Az összesen háromszáz ember álmának lejegyzését tartalmazó írások a Harmadik Birodalom idejéből származnak, és a terror hatásának jeleit mutatják. Koselleck azt a kérdést veti fel, hogy habár típusukat tekintve a fikatív szövegek körébe tartoznak ezek az írások, mégis elképzelhető-e, hogy más

szemszögből is meg lehessen vizsgálni őket (például történeti dokumentumként)? A záró módszertani megjegyzésekben egyértelműen kijelenti, hogy a lejegyzett álmokat a „terror dokumentumaiként” értelmezi, de szigorúan kiköti, hogy efféle írásokat csak akkor lehet történeti forrásként elemezni, ha a történész megtanulja, hogyan kell azt antropológiailag értelmezni (Koselleck 2003: 338).

A „kitérő” után újra a temporalizálódás folyamatával foglalkozik az 'Újkor'. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról című tanulmányban. Először az *újkor* fogalmát járja körül, amely a 18. századtól kezdett erőteljesebben kibontakozni a történetírásban, és a megelőző, „rég” korokhoz képest definiálták, tulajdonképpen a középkor periodizációs ellentétfogalmaként. Az 1700-as évek második felétől jelentkeznek azok a neologizmusok, illetve jelentésbővülésen átesett fogalmak, amelyek történelmi mozgást vagy a történelem temporalizálódását ragadták meg. Az idő történelmi minőséget nyer, „magának a történelemnek az egyik erejévé dinamizálódik” (Koselleck 2003: 369), és ezáltal a történelemnek is új fogalma alakul ki, amelyet a könyv első részében már megismerhettünk. Az idő a nyelvhasználat minden területén jelentkezett, de különösen a politikai és a társadalmi szóincset színezte át. A szerző a tanulmány végén leginkább ez utóbbi vonatkozások pragmatikai dimenzióját mutatja be. Több izmust is megvizsgál korabeli források alapján, mint például a *demokratizmus*, *republikanizmus*, *liberalizmus*, *kommunizmus* stb. Ezek a fogalmak „csak részben nyugszanak tapasztalati tartalmakon, és a hiányzó tapasztalatokkal arányban növekszik bennük az eljövendő kor várakozása” (Koselleck 2003: 393), tehát inkább a mozgósítás, a teremtés jellemzi őket. Az új fogalmak mellett a jelentésbővülésen átesett fogalmakat is górcső alá veszi: a *forradalom* is elveszti korábbi értelmezését ('államformák szabályszerű visszatérése') és temporalizálódik ('szakadatlan változás hosszan tartó folyamata').

Az utolsó tanulmány ('Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória) a következő tézist veti fel: „a tapasztalat és a várakozás kategóriái alkalmasak a történeti idő tematizálására, mivel egymásba fűzik a múltat és a jövőt. A két kategória arra is alkalmas, hogy a történeti időt az empirikus kutatás terepén is nyomon kövessék, mivel [...] ezek irányítják a konkrét cselekvési egységeket a társadalmi, politikai mozgások végrehajtásában” (Koselleck 2003: 406). A tapasztalatot jelen lévő múltként, a várakozást megjelenített jövőként definiálja. Ezek a kategóriák nem egészítik ki egymást, hanem sokkal inkább aszimmetrikusak, de nem olyan módon, mint azt fentebb ismertettük. A két terminus két különböző létmódot jelöl és a kettő feszültségéből vezethető le a történeti idő. A gyorsulás, a temporalizálódás időszakának köszönhetően a múlt és a jövő között egyre nagyobb szakadék jön létre, ezért „tapasztalás és várakozás különbségét mindig újra [...] át kell hidalni, hogy élni és cselekedni lehessen” (Koselleck 2003: 424), és ezért a fogalmaknak, illetve a nyelvi kifejezéseknek dinamikusan kell változnia, idomulnia a különböző nyelvhasználati igényeknek megfelelően.

4. Összefoglalás

A források elemzése fogalomtörténeti szempontból új megvilágításba helyezi a történeti kutatásokat. Koselleck a történelmi idővel kapcsolatosan arra az álláspontra helyezkedik, hogy párhuzamosan több időtapasztalat is létezik, amelyet érdemes a mindenkori „történetírók” (megnyilatkozók) eltérő nézőpontjaiból vizsgálni. A fogalmaink dinamikusságát egy jelentős fordulaton mutatja be, amely a 16. és a 19. század között zajlott le: a fogalmak „felgyorsultak”, és a történelemszemlélet megváltozott, mert elvesztette a tanítómester szerepét, és inkább a mozgósítás, a cselekvés útjára lépett. Koselleck felhasználja a „szavakon kívüli világ”-ról való (kontextuális) ismereteket: figyelembe veszi a

diskurzusokban működő korabeli eszméket, a térrel és idővel kapcsolatos összefüggéseket, a résztvevőket, azok különböző nézőpontjait, egymással és másokkal való viszonyaikat és az ebből fakadó csoportszerveződési lehetőségeket.

Kutatásait, módszertani elgondolásait nem csak a történettudományban lehet hasznosítani, hanem más területeken is. Szociálpszichológiai szempontból érdekesek a csoportszerveződési eljárások, valamint a nyelvnek ebben a folyamatban való részvétele. A nyelv alkotóerőként való felfogása és annak a tulajdonságának a hangsúlyozása, hogy különféle világreprezentációk létrehozására képes, alkalmassá teszi Koselleck elméleteit arra, hogy eredményesen kognitív nyelvészeti keretben is lehessen értelmezni és felhasználni.

Irodalom

Szabó Márton 1998. *Politikai tudáselméletek: szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

Tokai Dóra
Eötvös Loránd Tudományegyetem
tokaidora88@gmail.com